

гребеня с ориентацией в южном секторе по ряду признаков могут быть связаны с языгами.

Материальная культура раннесарматских памятников Северного Причерноморья практически не отличается от более восточных регионов (мечи с серповидным навершием, фалары и другие детали конского убора, керамика, украшения). Характерной особенностью причерноморских памятников является широкое распространение фибул среднелатенской схемы, зеркал VI типа (по А. М. Хазанову) и значительная доля античной керамики. Некоторые признаки своеобразных комплексов с налобниками с крючком позволяют поставить вопрос об их сарматской принадлежности.

Ареал раннесарматских памятников Северного Причерноморья — Днепро-Донское междуречье.

A. V. Simonenko

THE EARLY SARMATIAN PERIOD AT THE NORTH PONTIC AREA

Views of investigators as to the time and type of the Sarmatians' appearance westwards of the Don are rather polar: the end of the 4th and beginning of the 3d cent. B.C. (D. A. Machinsky, T. Sulimirsky, A. N. Shcheglov); the second half of the 3d cent. B.C. (M. I. Rostovtsev, K. F. Smirnov, V. I. Kostenko); the 2nd—1st cent. B. C. (J. Harmatta, M. P. Abramova, S. V. Polin). The unprejudiced analysis of the ancient texts shows that the reliable data about the Sarmatians' presence at the North Pontic area are dated not earlier than the 2nd cent. E. C. ("Geography" by Strabo and the Diophantes decree). The archaeological sources of this problem include 61 assemblages (introduced graves and findings by chance), date of which does not overstep the limits of the end and 1st cent. B.C. Some graves dated by K. F. Smirnov and V. I. Kostenko the 3d cent. B.C. are attributed to the Early Sarmatian period by mistake.

Orientation to the North sector prevails in the Early Sarmatian graves of Ukraine. They are suggested to be identified with Roxolani Rare graves oriented to the South sector may be attributed to Yazyges according to some properties.

Material culture of the Early Sarmatian relics of the North Pontic area does not practically differ from it in the East regions (swords with a crescent-shapedommel, phalerae and other horse-harness, pottery and decoration). Wide spreading of fibulas of the MidLa Tene scheme, mirrors of the 4th type (after A. M. Khazanov) and of antique pottery is a definite peculiarity of the North Pontic relics. Central attributes, of original assemblages which include hook-shaped forehead plates permit disputing their Sarmatian belonging. The territory of the Early Sarmatian relics of the North Pontic area embraces the lands between the Don and the Dnieper.

Одержано 30.12.92

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ МЕБЛІВ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

М. С. Сергеева

У статті розглядаються питання, пов'язані з реконструкцією інтер'єру південноруського міського житла X—XIII ст.

Давньоруські меблі зрідка привертали до себе увагу дослідників. З XIX ст. в науці панувала точка зору про консервативність і незмінність інтер'єру народного житла з давніх часів¹. Це було пов'язано з відсутністю археологічних даних, можливості писемних джерел у цьому питанні дуже обмежені. Внаслідок цього, навіть у праці М. М. Вороніна (кінець 40-х рр.) спеціально

© М. С. СЕРГЕЄВА, 1994

присвяченій житлу, є лише короткий перелік предметів обстановки, а у роботі О. К. Чекалова, де розглядалися давньоруські дерев'яні речі, меблям приділено незначне місце². Певний інтерес у ці часи було виявлено лише до житла північноруського регіону, що пояснюється широким розмахом археологічних досліджень у Новгороді і виявленням тут великої кількості дерев'яних речей³. Спробу розглянути давньоруські меблі загалом зробила З. П. Попова, але й вона користувалася переважно північноруськими матеріалами⁴. З даних, пов'язаних з Південною Руссю, вона залучила лише деякі графічні пам'ятки (мініатюри, зображення на срібних наручних та монетах). Цінність робіт З. П. Попової полягає у виділенні основних типів давньоруських меблів та спробі їх реконструкції. Вона ж розробила методику використання графічних джерел, її праці мають узагальнюючий характер, тому вони важливі й для характеристики південноруських меблів, але останнє питання вимагає конкретизації та подальшого вивчення.

На цей час ми маємо достатньо археологічних матеріалів, що походять безпосередньо з Південної Русі, зокрема Середньої Наддніпрянщини, щоб поставити питання про хатне обладнання цього регіону. Відзначимо, що археологічні залишки меблів, зафіксовані тут, не є відкриттям останніх років. Ще на початку 60-х років під час розкопок Щучинського городища (літописний Чучин) В. Й. Довженок виявив кілька споруд, в яких збереглося хатнє начиння. Автор опублікував деякі з них⁵, але він не звертав спеціальної уваги на реконструкцію меблів, лише мимохідь відзначивши наявність тих чи інших їх типів серед залишків деревини. Житла із залишками хатнього начиння досліджувались також на городищі Іван Гора⁶. Деякі матеріали щодо меблів одержані під час розкопок у Києві, на Райковецькому городищі, інших місцях. На багатьох поселеннях зустрічаються дрібні залізні деталі від меблів, особливо скринь.

В археологічних комплексах, як правило, зберігаються залишки так званих нерухомих меблів, що мають постійне місце у хаті. Часто вони конструктивно пов'язані з житлом. В багатьох давньоруських житлах фіксуються стовпові ямки, які можна інтерпретувати як сліди від вкопаних ніжок меблів.

Серед нерухомих меблів звичайні лави та лежанки.

Деталі лав виявлено у Чучині. Це були дошки шириною 30—40 і товщиною 5 см. За даними В. Й. Довженка дошки були соснові. Як правило, лави містилися вздовж однієї або двох стін, за довжиною вони відповідали довжині стіни.

Т. М. Мовчанівський виявив залишки лави в одній з житлових клітей на Райковецькому городищі. Тут збереглася конструкція речі. Тесана дубова дошка довжиною 145, шириною 30, товщиною 3 см спиралась краєм на поперечну балку зрубу, знизу її підтримувала дошка, більш вузька й груба⁷. Такий спосіб з'єднання лав зі стіною будівлі відомий пізніше у селянських житлах.

Близьким до лав типом меблів були лежанки. Вони розрізнялись шириною й міцністю конструкції. У Чучині були знайдені залишки лежанок, які дозволяють відновити їхній вигляд (рис. 1). Настил складався з кількох сосно-

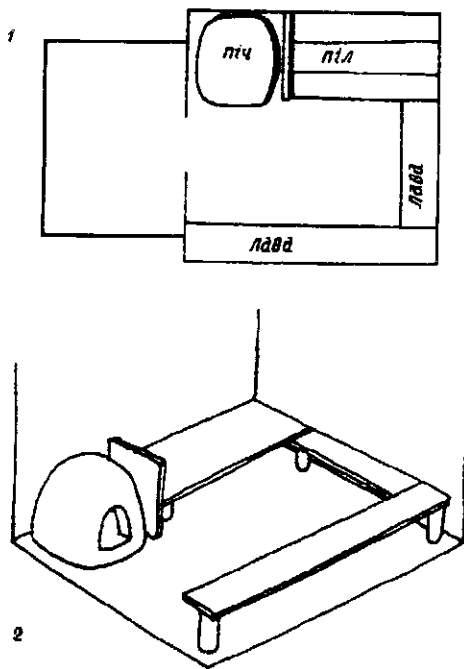


Рис. 1. Залишки помосту в житлі Щучинського городища та його реконструкція.

вих дошок, скріплених поперечками, і встановлювався на вкопаних у долівку стовпах⁸. В інших житлах збереглися стовпи і дерево від конструкцій. У двох Чучинських житлах стовпи-ніжки розміщувалися по дві, як у стола (житла № 2, 4, розкопки 1961 р.). Ще в одній будівлі (№ 14, розкопки 1964 р.) у південному кутку простежено край товстої соснової дошки від настилу, яка впритул прилягала до південно-західної (протилежної від печі) стіни, але не сполучалась з нею. Деревина звичайно фіксується на всьому протязі від печі до протилежної стіни.

Таким чином настил підтримували щонайменше 4 ніжки, іноді ще фіксується додаткова опора посередині, завдяки якій конструкція була стійкою та могла не сполучатися зі стіною, а лише щільно прилягати до неї й до печі.

Завжди простежується конструктивний зв'язок лежанки з піччю. Висота давньоруської печі звичайно становила 0,6—0,8 м, але можна припустити, що лежанка була низькою. Підтвердження цьому виявилось у Києві під час досліджень однієї з будівель XII ст. у «місті Ярослава», де на рівні печі на стінках виявлено сліди дерев'яних конструкцій від лежанки довжиною 2 м і шириною 1,65 м⁹. У даному випадку можлива конструкція, коли край лежанки був сполучений зі стіною, завдяки чому й залишились сліди від нього. Отже давньоруські лежанки Середньої Наддніпрянини можна зіставити з пізнішим полом традиційного українського житла, аналогічним за конструкцією. Застосування для цієї конструкції російського терміну «полаті», що іноді зустрічається в літературі, на нашу думку, не є точним. З полатами можна пов'язувати високі конструкції у північноруських житлах, на півдні вже в давньоруські часи формується низький піл. Можливо, він з'являється ще раніше, бо в деяких житлах боршевського часу фіксуються стовпові ямки від ніжок подібних конструкцій¹⁰. Залишки лежанки виявлено також у житлі VIII—X ст. у Монастирку¹¹.

Відзначимо, що залишки деревини від лежанок з Чучина, Монастирка, Іван Гори виявляють характерний напрямок дошок — поздовжні від печі до протилежної стіни. Спосіб укладки дошок вперек, реконструйований для аналогічних конструкцій у Мінську¹², у житлах Середньої Наддніпрянини не простежується.

У давньоруських житлах існували також глинобитні лежанки. Вони відомі на багатьох поселеннях: у Києві, Чернігові, Вишгороді, Белгороді та ін. Лежанки вирізувались у материкових останцях, іноді спеціально споруджувались із глини і розташовувались вздовж однієї, двох, іноді трьох стін. Висота глинобитних лежанок становить від 0,2 до 0,8, частіше 0,4—0,5 м. Ймовірно, лежанки мали дерев'яну обшивку. У публікації матеріалів з розкопок у Чернігові В. А. Богусевич відзначив лежанку з залишками дерев'яної обшивки¹³. На жаль, будь-яке свідчення про неї відсутнє у польовій документації, тому судити про цю знахідку важко, але сліди дерева від конструкції лежанок простежені також у двох житлах з Старої Рязані та Пліснеська, на ранньослов'янському поселенні Рипнів II¹⁴. Незважаючи на порівняну рідкість фіксації таких залишків, міркування практичної доцільності дозволяють припустити, що дерев'яне облицювання, яке зміцнювало сипку основу лежанки, було звичайним елементом її конструкції.

Виявлення земляних лежанок у приміщеннях виробничого призначення дозволило деяким дослідникам вважати їх своєрідним пристроєм для розміщення робіт¹⁵. Проте така закономірність фіксується не завжди. У Києві лежанки виявлені в будівлях з усіма ознаками жител, серед них у приміщенні, справедливо інтерпретованому як підкліт великого, ймовірно, купецького будинку¹⁶. Під час розкопок давньоруського Роденя, за свідченням Г. Г. Мезенцевої, земляні лежанки знайдені у більшості будівель¹⁷. Відзначимо, що на Середній Наддніпряниці цей вид начиння набув найбільшого поширення, тим часом як на захід і схід від цієї території житла з глиняними лежанками зустрічаються значно рідше, а для півночі вони зовсім не характерні. Використання лежанок пов'язано з регіональними традиціями будівництва житла, вони характерні лише для будівель із заглибленою основою. Проте навіть на розташованих близько одне від одного поселеннях вони поширені неоднаково.

Глинобитні лежанки є одним з найдавніших видів хатнього начиння, вони відомі у слов'янських житлах з VI—VII ст.¹⁸. Відзначимо проте, що вони існують поруч зі звичайними дерев'яними меблями. Розглядаючи функціональне призначення таких конструкцій, слід виходити з конкретних умов, тому не можна однозначно говорити про їх побутовий або ремісничий характер. Очевидно, слід визнати, що як глиняні, так і дерев'яні лавки та лежанки були багатфункціональними меблями.

Археологічні матеріали дають можливість відновити тільки меблі досить примітивної конструкції, що складались з дошки-сидіння на ніжках. Проте всі графічні зображення давньоруських меблів дають інший, ускладнений тип. Меблі, що реконструюються на підставі давньоруських мініатюр, є вже продуктом розвинутого ремесла. В основі їхньої конструкції лежить рама з брусків або дошок, на яку покладено дошку-сидіння, до рами ж прикріплювалися ніжки, як правило, прямокутні у перетині. Горішня частина завжди зображується масивною, що дає підстави дослідникам говорити про грубість і масивність давньоруських меблів¹⁹. Це характерно для ранньосередньовічних європейських меблів взагалі. Як свідчить загальна столярська практика, всі деталі робились окремо, а потім сполучались за допомогою дерев'яних кілків або спеціально прорубаних пазів, куди вставлялись ніжки чи інші частини виробу. За новгородськими даними, спинки лав і крісел прикріплювались до сидіння за допомогою лози. Використання залізних цвяхів для виготовлення меблів не зафіксовано.

Серед меблів, зображених у пам'ятках образотворчого мистецтва, можна відзначити лавки, столи, стільці, крісла, ліжка (рис. 2; 3). Меблі, в основному, зображені на мініатюрах ілюстрованих рукописів (Радзивілівський літопис, Сильвестрівський список Життя Бориса та Гліба, меншою мірою давньоруські ілюстровані євангелія), деякі зразки можна знайти у монументальному живописі, а також на срібних наручнях. Специфіка графічних джерел середньовіччя (дотримання усталених канонів, умовність зображень) вимагає критичного ставлення до них. Особливо це стосується пізніших за походженням пам'яток, які хоч і наслідували більш ранні прототипи, не позбавлені деяких хронологічних невідповідностей. Це насамперед стосується Радзивілівського літопису, а також Сильвестрівського збірника. Проте тут є чимало конкретних реальних деталей, що характеризують давньоруські меблі, тому при критичному ставленні вони є важливим джерелом для реконструкції меблів.

Серед меблів для сидіння, зображених на мініатюрах, крім лав можна виділити також стільці й крісла. Залишки дерев'яних спинок, які пов'язують з кріслами, знайдені у Новгороді. Про крісла з інших територій можна судити лише за їхніми зображеннями. Давньоруські зображення крісел мають аналогії серед західноєвропейських старожитностей (рис. 4). Через відсутність самих речей важко сказати, якими з них дійсно користувались у Давній Русі, а які зображено лише за іноземними графічними зразками. Спинки, знайдені у Новгороді, на думку Г. М. Бочарова, могли належати кріслам з сидінням-скриною. Він відзначив, що дерев'яні сільниці у вигляді крісел, що побутовали у деяких районах Росії аж до XX ст., зберегли вигляд саме такого типу сидіння²⁰. Зображення таких крісел можна знайти на срібних наручнях з колекції ДІМ (рис. 4, 3). Через відсутність іноземних прототипів сюжети на браслетах можна вважати місцевими, отже давньоруські майстри, вірогідно, були обізнані з цим типом меблів, очевидно, близьким до скандинавських зразків, що збереглися до нашого часу²¹.

На срібному наручній з Городищенського скарбу ми бачимо ще один тип крісел. Це простіші стільці на ніжках зі спинками. На одній зі спинок є краса у вигляді шишечки. (рис. 3, 1). Складніші варіанти крісел, з токарними та різьбленими деталями, зображені на мозаїці Софійського собору і фресці Кирилівської церкви у Києві. Вони мають численні аналогії в Європі²².

Серед давньоруських зображень крісел іноді зустрічаються плетені (Остромирове та Мстиславове євангелія, Спаське євангеліє з Ярославля другої пол. XIII ст.). Плетене ж крісло, але таке, що за формою нагадує крісла-скрині є на мініатюрі Радзивілівського літопису (рис. 2, 2). Немає даних для

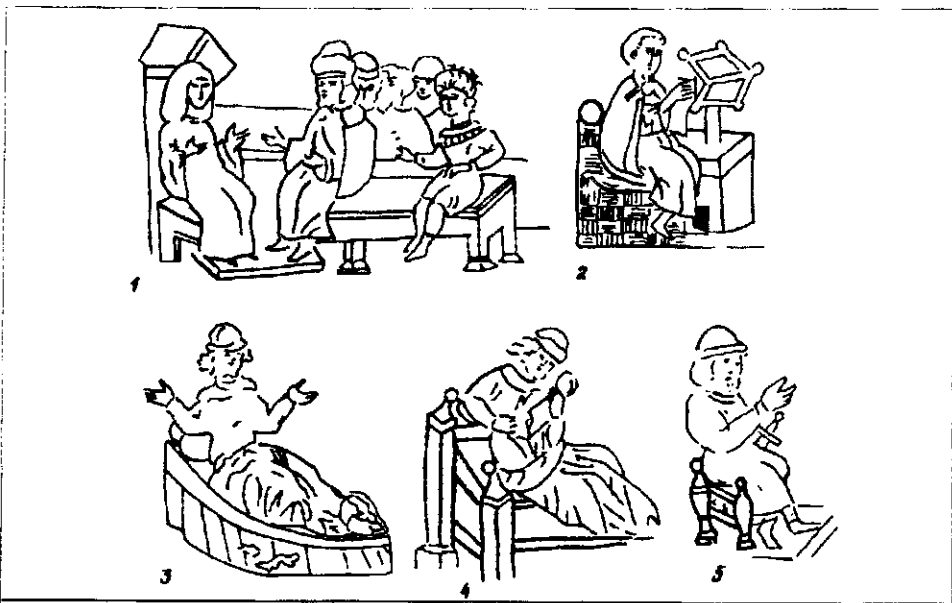


Рис. 2. Зображення меблів на мініатюрах Радзивілівського літопису.

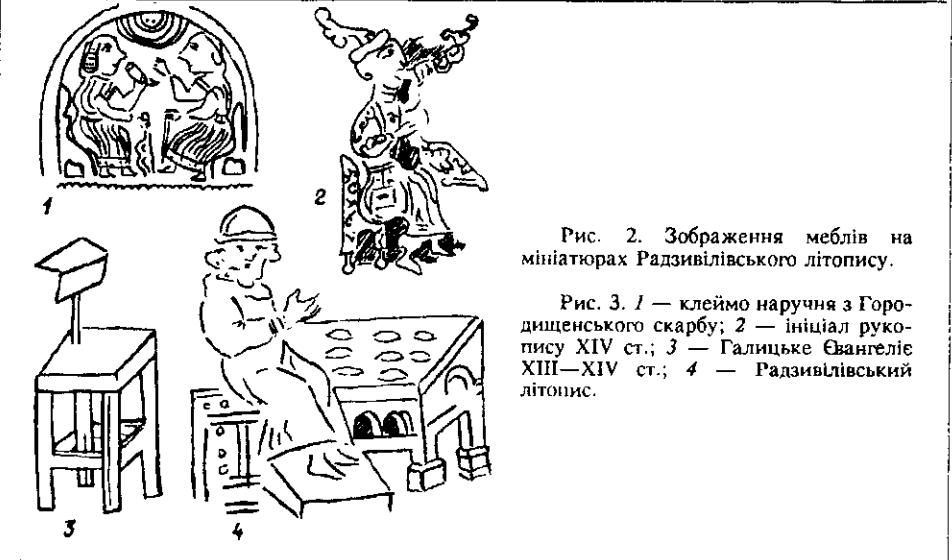


Рис. 3. 1 — клеймо наручня з Городищенського скарбу; 2 — ініціал рукопису XIV ст.; 3 — Галицьке Євангеліє XIII—XIV ст.; 4 — Радзивілівський літопис.

впевненого віднесення плетених крісел до давньоруських реалій. Ніяких згадок про них не збереглося. Для більшості зображень можна знайти візантійські аналогії (рис. 4, 2). Можна припустити, що відомі з римських часів у Візантії і Причорномор'ї²³, ці крісла могли потрапити на Русь, але це припущення залишається гіпотетичним.

На мініатюрах Радзивілівського літопису є також зображення стільців без спинок (рис. 2, 5) і стільців з перехрещеними ніжками. Останні, як правило, є атрибутом осіб високого соціального рангу (у двох випадках духовних осіб, а в одному — князівських намісників, у всіх інших — безпосередньо князів). У Західній Європі такі стільці добре відомі, вони мали аналогічне призначення. В європейських музеях збереглися ранньосередньовічні зразки цих меблів, цілком відповідні до давньоруських зображень²⁴. Це так звані курульні крісла — антична спадщина у середньовічному світі. У Давній Русі їх слід розглядати як візантійське культурне запозичення.

Відзначимо, що деякі зображення крісел на мініатюрах Радзивілівського літопису мають явні риси пізніших меблів (XIV—XV ст.). Це передусім сто-сується крісел з високими спинками і вигадливими прикрасами (рис. 5). Ста-витися до таких малюнків слід обережно.

У давньоруському мистецтві крісла зустрічаються дуже рідко, вони не фігурують у побутових сюжетах, де звичайними меблями завжди є лави. Відсутність крісел серед предметів обстановки традиційного східнослов'янського житла пізніших часів може також деяким чином свідчити про їхнє невелике поширення, можливо запозиченого характеру.

У давньоруському образотворчому мистецтві крісла — це атрибут свангелістів і осіб високого соціального рангу. Дослідники західноєвропейських середньовічних меблів вважають крісло річчю, що мала соціальну

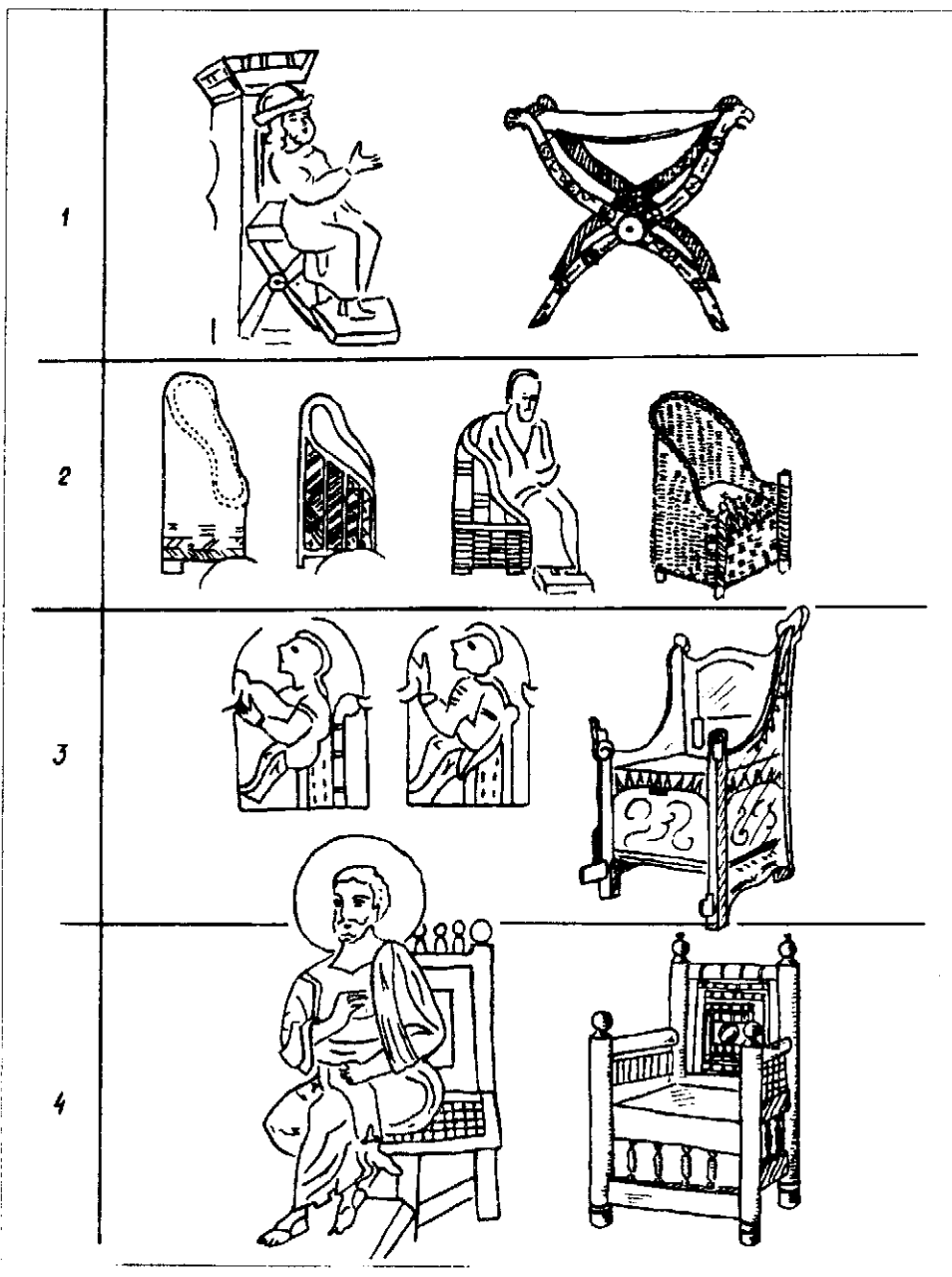


Рис. 4. Давньоруські зображення меблів та іноземні аналогії до них. Зліва направо: 1 ряд. Складні стільці: мініатюра Радзівілівського літопису, західноєвропейський стілець сер. XIII ст.; 2 ряд. Плетені крісла: Остромирове Євангеліє, Мстиславове Євангеліє, візантійський Апостол XI ст., давньоримське крісло III ст. до н. е.; 3 ряд. Зображення на поручнях з колекції ДІМ (Москва), скандинавське крісло XIII ст. з сидінням-скринєю; нижній ряд. Крісло з мозаїки Софії Київської, норвезьке крісло XIII ст.

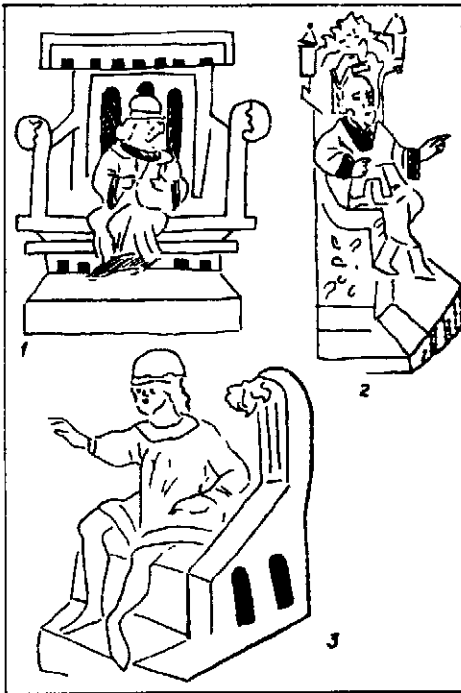


Рис. 5. Меблі XIV—XV ст. на мініатюрах Радзивілівського літопису.

Ліжко було дуже рідкісним типом меблів. Давньоруські писемні джерела згадують його тільки раз ("на кровать тисовъ" у «Слові о полку Ігоревім»), потім — у XV ст. Зображення ліжка є на одній з мініатюр Радзивілівського літопису і на стулці Суздальської золотої брами XII—XIII ст. За виглядом ці ліжка не розрізняються з аналогічними західноєвропейськими предметами, але у Радзивілівському літописі воно зображене в незвичайному ракурсі, що дозволяє говорити про обізнаність автора малюнка з реальною річчю, а не її зображенням на іноземній мініатюрі (рис. 2, 4). Питання про поширення ліжка («кровать» за давньоруською термінологією) залишається відкритим. Ймовірно його використовувала лише знать. Це — візантійське культурне запозичення (кровать від грецьк. *κράββατιον*)

Ще один тип меблів, що знайшов відображення у книжкових ілюстраціях, — це столи. Бенкетні столи, як правило, накриті довгими скатертинами, але є й зображення столів без них. За цими малюнками, давньоруські столи мали масивне підстілья і товсті ніжки, прямокутні у перетині. Своім виглядом вони нагадують пізніші етнографічні столи-скрині. Серед українських старожитностей такі меблі відомі принаймні з XVI ст., проте вони могли існувати й раніше (рис. 3, 4).

На думку Л. Нідерле, стіл є запозиченою річчю, він з'являється у Давній Русі тільки в XI ст., причому лише в житлах знаті. Цю ж точку зору підтримує А. Л. Топорков, посилаючись на те, що в народному житлі стіл побутовував не завжди і не скрізь²⁸. Проте матеріали дослідження пам'яток Середнього Подоння (Велике та Мале Боршевські городища, Титчиха) дають підстави твердити про більш ранню появу стола у східних слов'ян, причому в рядових житлах. Тут виявлено житла зі слідами начиння, серед яких іноді фіксуються групи з 4—6 ямок, які у плані створюють прямокутник з довгою стороною близько 1 і короткою від 0,5—0,6 до 1 м. Їх небезпідставно пов'язують зі столами²⁹. Столи з вкопаними у долівку ніжками цілком відповідають характеру начиння східнослов'янського житла і навряд чи запозичені ззовні. Отже, появу стола та його поширення у Південній Русі можна віднести, принаймні, до VIII—X ст.

Серед залишків хатнього начиння досить часто зустрічаються деталі від

значущість, користуватися ним могли тільки особи високого соціального (або родинного — вдома) стану²⁵. Як престижний елемент побуту крісла могли отримати деяке поширення серед давньоруської міської верхівки. Обстановка бенкетного залу у давньоруському епосі складається з лав та столів, винятком є лише князівський «золот стол»²⁶, що, безперечно є традиційним поглядом на інтер'єр. Пізніше у Росії ця традиція зберігається: у XVI—XVII ст. кріслом користувалися лише особи царської родини, а також патріарх. Це було чільне місце²⁷.

За мініатюрами, в аристократичних житлах існували спеціальні спальні лави. Вони відрізнялися від звичайних шириною, іноді мали піднесене узголів'я (рис. 2, 3). На зображеннях вони завжди застелені покривалом до підлоги. Для такої лави вживали термін «одр» або «ложе». В контексті одр міг позначати також звичайну лаву, що свідчить про близькість цих меблів. Лави замінювали ліжко.

скринь. Скриня, «ларь» за давньоруською термінологією, була основним сховищем для речей. Дерев'яні залишки скринь — рідкісне явище, частіше зберігаються залізні деталі: ручки, окуття, замки та ключі (рис. 6). Замки могли бути врізними, але гадаємо, що поширені циліндричні замки з висотою корпусу не більше 3—4,5 см також були призначені для скринь. Саме з таким замком були знайдені фрагменти скрині на Райковецькому городищі³⁰.

На відміну від інших типів меблів, графічна традиція не зберегла зображень скринь. Археологічні залишки також не дають уявлення про їх вигляд. Реконструкції давньоруської скрині можуть допомогти західноєвропейські, особливо скандинавські, аналогії. Скриня з Готланда, що збереглася практично цілою, була прямокутною, із заокругленим віком і врізним замком. Її днище з'єднувалося зі стінками за допомогою пазів, вся конструкція скріплювалася дерев'яними тиблями³¹. Близькі конструктивні особливості зустрічаються у деяких типах давньоруських дерев'яних трун³². Можна припустити, що така конструкція була досить поширеною і зручною, через що її застосовували також і для давньоруських скринь. Великі скрині, на відміну від вказаного скандинавського зразка, стінки і дно якого зроблені кожна з однієї дошки (як і в давньоруських трунах), могли робитись з багатьох дошок. Велика скриня для зерна, знайдена у Києві, мала дно з плах, скріплених поперечною балкою розміром 1,6×1,6 м³³. Аналогії для скринь з дощатими стінками також можна знайти у Скандинавії³⁴.

Таким чином, давньоруська скриня була прямокутним дощатим ящиком згодом з плоским або заокругленим віком (останній тип фіксується в одному з давньоруських саркофагів)³⁵. Побутування скринь з плоским віком зумовлювалося зручністю їх використання з різними цілями. За синхронними європейськими і пізнішими українськими аналогіями, дно скрині не стояло безпосередньо на підлозі, вона мала невисокі ніжки.

Всі розглянуті типи меблів становили нижній ярус житла. На другому ярусі були полиці для речей хатнього вжитку, що також входили до конструкції стін житла. Горішні частини давньоруських жител не зберігаються, проте на користь застосування полиць може свідчити характер розташування посуду в будинках, що загинули під час пожежі.

Залишки дошки товщиною 5, шириною 50, довжиною 225 см від полиці

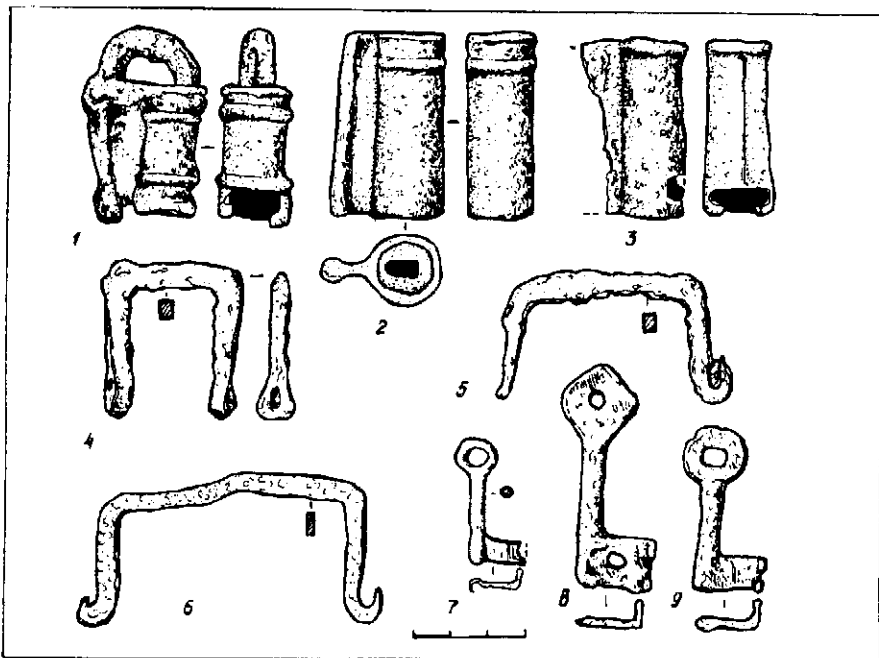


Рис. 6. Залізні деталі від скринь (1—3 — Райковецьке городище; 4, 6—9 — Воїнь; 5 — Іван Гора).

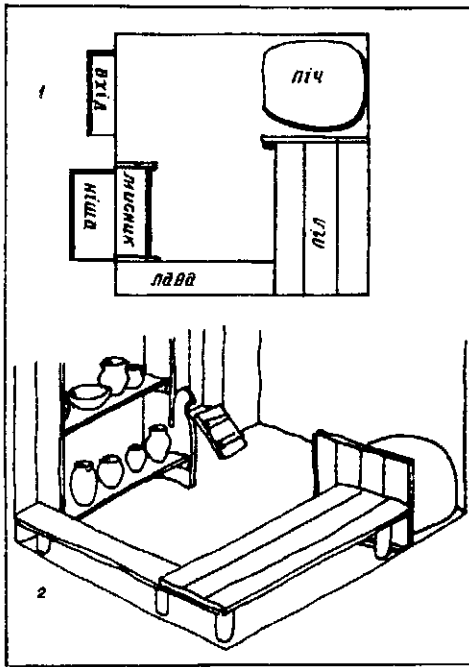


Рис. 7. Чучин, житло № 14. Залишки лави і полиці.

для посуду були знайдені у Чучині³⁶. Її довжина була меншою за довжину стіни (рис. 7). На дошці знаходились 4 майже цілих горщики. Це свідчить, що вона була розташована не дуже високо над підлогою. Ймовірно, полиця за висотою була близька до лави, в цьому випадку над нею могла розташовуватися ще одна полиця; таку конструкцію простежено в етнографічних житлах. Цікаво, що розташування чучинської полиці цілком відповідає місцю, яке займали пізніше українські мисники, які мали аналогічне призначення.

Серед археологічних меблів відомі лише прості зразки без оздоблення. Проте малюнки ілюстрованих рукописів, монументальний живопис передають деякі особливості декоративного оформлення давньоруських меблів. Це точені ніжки лав і столів, різблення, токарні деталі на спинках у вигляді куль або шишечок. Зрідка зустрічаються листви у

вигляді арочок, що прикрашають нижню частину сидіння (рис. 8). Існування таких прикрас підтверджується синхронними їм західноєвропейськими або пізнішими східнослов'янськими речами (рис. 4, 8, 9). Знахідки у Києві і Новгороді точених баясиків, що могли належати до меблів, також свідчать про те, що в давньоруських міських центрах використовували меблі з багатим декором³⁷.

У списках XII ст. «Слова про багатого та убогого» згадується «одрь словновь»³⁸, тобто прикрашений платівками зі слонової кістки. Більшість текстів з такими згадками належить до перекладної літератури, проте такий спосіб оздоблення дорогих меблів міг бути запозичений з Візантії. На його застосування вказують згадки в билинах лавок і столів «кости слоновоья». І у фольклорі, і в літературі такі меблі є показником розкоші.

Можливість виготовлення меблів зумовлювалася значною сировинною базою Південної Русі. Її основу становили дубово-соснові ліси³⁹. Росли тут також береза, клен, липа, лісовий горіх та ін. Тому не було необхідності імпортувати деревину у великій кількості. Ймовірно, коштовні довізні породи дерева використовувались лише для виготовлення окремих предметів, які навіть в аристократичних житлах були швидше винятком ніж правилом.

Важливішим матеріалом для виготовлення меблів були дуб і сосна. Це пояснюється якістю деревини. Дубова деревина найміцніша й довговічна, але обробляти її важко, тому гадаємо, що більшість меблів у рядових житлах мала бути з сосни, деревина якої не тільки досить міцна, але й проста для обробки, її структура найпридатніша для виготовлення дошок. Це не виключає використання міськими жителями дубових меблів, але вони були дорожчими: биліни часто згадують дубові столи та лави як обстановку приміщення для князівських учнів. Археологічно поки що не зафіксовані меблі з інших порід дерева, але у XVI ст. побутували також кленові та липові меблі. Нема підстав заперечувати побутування таких меблів і у більш ранні часи. Липа, як м'яка порода деревини, могла використовуватись для виготовлення деталей з різбленням. Про те ж свідчать і новгородські аналогії.

Дані, які ми маємо на цей час, свідчать про те, що основні типи давньоруських меблів рядового житла продовжують раніші традиції. Лавки, земляні лежанки фіксуються у будівлях, починаючи з VI—VII ст., у VIII—X ст. у

житлах з'являються під, можливо, столи. Проте у давньоруський період продовжували розвиватися і традиційні типи меблів. Особливу роль у цьому процесі, на нашу думку, відіграло місто.

Результатом соціально-економічного розвитку давньоруського міста став відносно високий рівень життя більшої частини населення, що не могло не відбитися на якості хатнього побуту. Саме мешканці міст повинні були прагнути певної комфортності побуту. Вдосконалення міського житла в цілому, яке ми спостерігаємо в цей період, спричиняє зміну ставлення до інтер'єру. Саме міським меблям властиво удосконалення форм, конструкції, оздоблення. Це можна пов'язати з розвитком ремесла. Відзначимо, що у Києві точені прикраси, які можна пов'язати з меблями, знайдені на Подолі, тобто торговельно-ремісничому посаді міста.

Торговельні і культурні зв'язки із зовнішнім світом призвели до запозичення міськими жителями нових форм меблів, не відомих за пізнішими паралелями у традиційному східнослов'янському житлі. З таких меблів виділимо соціально престижні речі: крісла, складні стільці як атрибут князівсько-боярського побуту, а також речі, що сприяли більшому комфорту життя, серед них ліжка, можливо, деякі типи бенкетних столів. Гадасмо, що такі речі з'являються у часи розширення міжнародних контактів Русі, ймовірно, у IX—X ст. Спочатку вони мали з'явитися у Києві як центрі таких контактів, потім у навколишніх містах. За будь-яких обставин, меблі візантійського і частково західноєвропейського походження у цей період, очевидно, поширювались у Південній Русі. Північні регіони більшою мірою могли зазнати впливу Скандинавських країн.

Імпорти та зроблені за іноземними зразками меблі вживалися у житлах духовної і світської знаті. Перші цілком пов'язані з візантійською культурою, другі також орієнтовані на сприйняття її цінностей, насамперед соціально-престижного плану.

Проте відзначимо, що у побуті іноземний вплив відчувається тільки у запозиченні окремих речей. Загалом побутова матеріальна культура зберігас досить традиційний вигляд, особливо це стосується інтер'єру. Поширеними залишаються лави, у тому числі спальні, скрині, стільці без спинок. Вони мають суттєві якісні відміни від тих, що використовувалися у народному побуті, але типологічно це ті ж самі речі. Таким чином, можна впевнено твердити, що базою, на якій формувався середньовічний міський інтер'єр, була

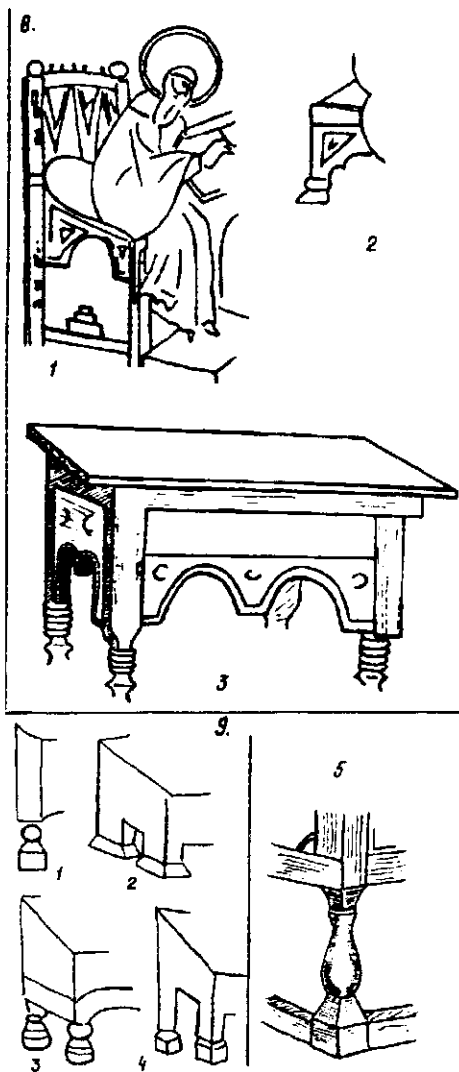


Рис. 8. Лиштва у вигляді арки і різьблення на меблях: 1 — фрески Кирилівської церкви у Києві; 2 — мініатюра Радзивілівського літопису; 3 — пізніша аналогія: столик російської роботи XVII ст.

Рис. 9. Зображення ніжок меблів на давньоруських мініатюрах і ніжка столика російської роботи XVII ст.

традиційна матеріальна культура східних слов'ян. Поштовх до її вдосконалення надав передусім розвиток місцевого ремесла, а також тісні контакти з навколишнім культурним середовищем. Для давньоруських часів можна припустити появу меблярства як виду ремесла, хоч воно й обслуговувало лише вузьке коло населення і не було поширеним. Загалом давньоруський період був певним етапом у становленні житлового інтер'єру східнослов'янських народів, у тому числі в Україні.

Примітки

¹ Терещенко А. Быт русского народа.— СПб., 1848.— Ч. 1.— С. 152, 153; Забелин И. Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст.— М., 1895.— С. 27.

² Воронин Н. Н. Жилище // ИКДР.— М.— Л., 1948.— Т. 1.— С. 232; Чекалов А. К. Мебель и предметы обихода из дерева // Русское декоративное искусство.— М., 1962.— Т. 1.— С. 14, 15.

³ Борисевич Г. В. Хоромное зодчество Новгорода // Новгородский сборник.— М., 1982.— С. 177—181; Бочаров Г. Н. Древняя страница декоративного искусства // Декоративное искусство СССР.— 1958.— № 3.— С. 26—32; Бочаров Г. Н. Изба и хоромы // Декоративное искусство СССР.— 1964.— № 7.— С. 32—34; Бочаров Г. Н. Прикладное искусство Новгорода Великого.— М., 1969.— С. 58—61; Чекалов А. К. Из биографии народного жилища // Декоративное искусство СССР.— 1964.— № 8.— С. 25.

⁴ Попова З. П. Мебель Древней Руси // Декоративное искусство СССР.— 1972.— № 1.— С. 42—45; Попова З. П. Русская мебель XVI—XVII веков.— Автореф. дис. ... канд. искусствовед.— М., 1973.— С. 10—13; Попова З. П. Мебель Древней Руси XII—XV столетий // Советский музей.— 1989.— № 1.— С. 47—52.

⁵ Довженко В. И. Древнерусские городища на Среднем Днепре // СА.— 1967.— № 4.— С. 260—273; Довженко В. И. Раскопки Чучуна // АИУ 1965—1966.— К., 1967.— С. 20—24.

⁶ Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. 3.— С. 279, 280; Гончаров В. К. Давньоруське городище Іван Гора // Археологія.— 1964.— № 16.— С. 126—130.

⁷ Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище // НА ІА АН України.— Ф. Мовчанівського.— № 11.— С. 76.

⁸ Довженко В. И. Древнерусские городища на Среднем Днепре.— С. 265.

⁹ Боровський Я. Є. Звіт про археологічні розкопки в «городі» Ярослава (вул. Поліни Осипенко, 9) в 1982 р. // НА ІА АН України.— 1982/34 в.— С. 6.

¹⁰ Ефименко П. П., Третьяков П. Н. Древнерусские поселения на Дону // МИА.— 1948.— № 8.— С. 31; Москаленко А. Н. Городище Титчиха.— Воронеж, 1965.— С. 216, 218, 220.

¹¹ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— Рис. 66.

¹² Русов П. А. Новые данные о жилых постройках Минска XII—XIII вв. // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18—25 сентября 1985 г.— К., 1988.— Т. 2.— Рис. 2.

¹³ Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // АН УРСР.— 1955.— Вип. 5.— С. 8.

¹⁴ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю.— К., 1972.— С. 24; Монгайт А. Л. Старая Рязань // МИА.— 1955.— № 49.— С. 57, 59; Старчук І. Д. Розкопки городища Плісеська в 1947—1948 рр. // АН УРСР.— 1952.— Вип. 3.— С. 382.

¹⁵ Голубева Л. А. «Квартал металлургов» в Вышгороде // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 27; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа // МИА.— 1961.— № 104.— С. 231.

¹⁶ Толочко Н. П., Килиевич С. Р., Дяденко В. Д. Из работ Киевской археологической экспедиции // АИУ 1967 г.— К., 1968.— Вып. 2.— С. 191.

¹⁷ Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Князя Гора.— К., 1968.— С. 28.

¹⁸ Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков) — К., 1988.— С. 38, 39; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.) — К., 1975.— С. 19.

¹⁹ Попова З. П. Русская мебель XVI—XVII веков.— С. 13; Чекалов А. К. Мебель и предметы обихода из дерева.— С. 28.

²⁰ Бочаров Г. Н. Прикладное искусство Новгорода Великого.— С. 61.

²¹ Schmitz H. The Encyclopaedia of Furniture.— London, 1956.— Pl. 37.

²² Hinz S. Innenraum und Möbel.— Berlin, 1980.— Abb. 50; Schmitz H. Op. cit.— Pl. 35.

²³ Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного

Причерноморья.— М., 1971.— С. 106.— Табл. V, 8-9; *Kaesz G. Möbelstile.*— Budapest, 1974.— Taf. 11, 149.— S. 64.

²⁴ *Hinz S.* Op. cit.— Abb. 42—44.

²⁵ *Aronson J.* The Encyclopedia of Furniture.— London, Batsford, 1966.— P. 83, 246; *Hinz S.* Op. cit.— S. 16.

²⁶ *Липец Р. С.* Эпос и Древняя Русь.— М., 1969.— С. 188—194.

²⁷ *Забелин И.* Домашний быт...— С. 207, 208.

²⁸ *Нидерле Л.* Славянские древности.— М., 1956.— С. 266; *Топорков А. Л.* Происхождение элементов застольного этикета у славян // Этнические стереотипы поведения.— Л., 1985.— С. 226.

²⁹ *Ефименко П. П., Третьяков П. Н.* Древнерусские поселения на Дону.— С. 30, 31, 62, 78; *Москаленко А. Н.* Городище Титчиха.— С. 183, 215.

³⁰ *Гончаров В. К.* Райковецкое городище.— К., 1950.— С. 48.

³¹ *Arvidsson G., Berg G.* The Möstermyr Find. A Viking Age Tool Chist from Gotland.— Stockholm, 1983.— P. 7, 8.— Pl. 1; 15.

³² *Сагайдак М. А.* О конструкциях погребальных комплексов Киевшины и Черниговщины IX—XI вв. // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— Рис. 2.

³³ *Каргер М. К.* Древний Киев.— М.— Л., 1958.— Т. I.— С. 334.

³⁴ *Кульчицкий Ю. В.* Меблі первісної Європи // НА ІА АН України.— Ф. № 12.— № 175.— Рис. 63.

³⁵ *Сагайдак М. А.* О конструкциях погребальных комплексов...— Рис. 7.

³⁶ *Доженков В. И.* Отчет Каневской древнерусской экспедиции за 1964 г. // НА ІА АН України.— 1961—65/2.— С. 7.

³⁷ *Гупало К. М., Толочко П. П.* Давньокіівський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ.— К., 1975.— Рис. 20; *Колчин Б. А.* Новгородские древности. Резное дерево // САИ.— 1971.— Е1—55.— Табл. 20.

³⁸ *Срезневский И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках.— СПб., 1866.— С. 30.

³⁹ *Геоботаничне районування Української РСР.*— К., 1977.— С. 101, 108.

М. С. Сергеева

К РЕКОНСТРУКЦИИ МЕБЕЛИ ВРЕМЕН КИЕВСКОЙ РУСИ

В работе рассматриваются основные типы древнерусской мебели, ее конструкция и декор, место и роль в жилище. В южнорусском городском жилище X—XIII вв. в основном используется традиционная мебель, типологически восходящая к обстановке VII—IX вв. и являющаяся результатом развития форм последней. Постепенно она приобретает более совершенную конструкцию и богатый декор. В домах знати появляются также новые типы мебели, имеющие аналогии в Византии и Западной Европе. В основном это вещи, способствующие повышению комфортности жилища, а также имеющие престижную значимость, что связано с ценностной ориентацией феодальной верхушки.

Древнерусский жилой интерьер наряду с дифференциацией по социальным признакам сохраняет общие этнические черты, которые кладутся в основу дальнейшего формирования традиционного восточнославянского интерьера.

M. S. Sergeeva

CONCERNING RECONSTRUCTION OF FURNITURE IN THE KIEV RUS

The paper presents description of main types of ancient Russian furniture, its design and decor, its place and significance in the dwelling. A south-Russian urban dwelling of the 10th—13th cent. is furnished mainly with traditional furniture, typologically going back to the 7th—9th cent. And resulting from development of forms of that furniture. It gradually acquired more perfect design and splendid decor. New types of furniture which have analogy in Byzantine and Western Europe appeared also in houses of nobility. They were mainly

things promoting perfection of the dwelling comfort and enhancing the prestige of the host, which is associated with valuable orientation of the feudal nobility.

The old-Russian dwelling interior not only demonstrated differentiation according to social attributes, but also retains common ethnic properties which underlie further formation of the traditional East-Slavonic interior.

Одержано 16.02.90

К ВОПРОСУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ОХОТНИЧЬЕГО ПРОМЫСЛА В ДРЕВНЕЙ РУСИ

Е. Е. Антипина, С. П. Маслов

Представление об охоте как побочном занятии земледельческого славяно-русского населения не соответствует той значительной роли, которую играли продукты охотничьего промысла во внутренней экономике и внешней торговле Древней Руси. Лишь специализированный промысел мог обеспечить потребности древнерусского рынка в продуктах охоты. Для выяснения реальной организации охотничьего промысла в Древней Руси необходим направленный поиск остатков поселений охотников. Рассматриваемое поселение Борки III в Брянской области очевидно является первым из памятников такого рода.

В трактовке места и значения охоты в экономике и хозяйственном укладе населения Древней Руси в настоящее время проявляется определенная двойственность. С одной стороны, единодушно признается, что продукты охоты и сопряженных с нею промыслов занимали видное место во внутренней экономике древнерусского государства (достаточно указать на использование пушнины в качестве эквивалента денег) и были главной и наиболее ценной частью древнерусского экспорта. С другой стороны, большинство наиболее авторитетных современных авторов столь же единодушно утверждают, что охота была побочным занятием земледельческого населения Древней Руси и «любимым развлечением и хорошей школой мужества» князя с дружиной. Специально подчеркивается, что меха взымались со славянского населения, основным занятием которого было земледелие¹. При этом не разъясняется, каким образом побочное занятие земледельческого населения и спортивное развлечение дружины могли удовлетворить столь большую потребность внутреннего и внешнего рынков Древней Руси в продуктах охотничьего промысла. Даже В. И. Цалкин, подчеркивавший существенность вклада охоты в экономику Древней Руси, фактически уклонился от обсуждения организации охотничьего промысла².

Истоки этой двойственности восходят к дискуссии между норманистами и антинорманистами.

В свое время ряд авторов, в большинстве сторонников норманнской теории формирования Русского государства, прямолинейно отождествили структуру древнерусского экспорта в том виде, в каком она отразилась в византийских и средневековых арабоязычных источниках, со структурой хозяйства Древней Руси. В результате такого отождествления хозяйственный уклад древнерусского населения в той или иной степени сближали с укладом первобытных племен охотников, рыболовов и собирателей, вплоть до лесных племен американских индейцев и даже огнеземельцев³. И хотя в формировании этих взглядов участвовали отдельные представители разных школ, в том числе материалисты-упрощенцы⁴, наиболее настойчиво их отстаивали норманисты,

© Е. Е. АНТИПИНА, С. П. МАСЛОВ, 1994